

Джэк Каган

Як я выжыў

(фрагмент)

<http://novogrudok.multiply.com/>

Пра Навагрудак

Трынаццатага сакавіка 1881 г. рускі цар Аляксандр II быў забіты рэвалюцыянерамі. Царскія саветнікі адчувалі неабходнасць помсты за смерць імператара, і іх гнеў выліўся ў хвалю яўрэйскіх пагромаў, што пракацілася па ўсёй Расіі. Яўрэі сталі эмігрыраваць, галоўным чынам у Амерыку, «залатую краіну».

Паміж 1880 і 1924 гадамі туды выехала 2 378 000 чалавек, у тым ліку з Навагрудчыны - 4 500. Я знайшоў стары артыкул з амерыканскай яўрэйскай газеты, у якім навагрудскіх яўрэяў запрашалі да іміграцыі ў Штаты і абяцалі даслаць ім грошы для пераезду.

У 1897 годзе ў Расіі адбыўся перапіс насельніцтва. Згодна яму, з 13 656 жыхароў Навагрудка 8 137 былі яўрэямі. Падчас першай сусветнай вайны яўрэі Навагрудчыны моцна пацярпелі спачатку ад нямецкай акупацыі, а затым ад бальшавікоў, белапалякаў і проста ад розных антысеміцкіх бандаў. Калі вайна скончылася, то па Рыжскім дагаворы Навагрудак адышоў да Польшчы. Другі перапіс насельніцтва адбыўся ў 1921 годзе і паказаў, што з 9 230 жыхароў горада 4 500 былі яўрэямі. Адначасова правялі падлік у Навагрудскай сінагозе на вуліцы Хестэр, 101, што ў Нью-Йорку, і высветлілася, што ў Нью-Йорку жывуць 4 500 яўрэяў-эмігрантаў толькі з аднаго Навагрудка.

Яны стварылі ў Нью-Йорку шэсць грамадскіх арганізацый, каб дапамагаць тым, хто застаўся жыць у Навагрудку: Навагрудскі Сход, Навагрудская Ложка №536 ІОБА, Навагрудскае Аб'яднанне Жанчын, Навагрудскі філіял 146 ВК, Жаночы Клуб Навагрудскага філіяла 146 ВК і Таварыства Навагрудскіх Братаў. Так што кожны выхадзец з Навагрудчыны быў на ўліку.

Кіраўніком адной з гэтых арганізацый быў Аляксандр Гаркавы. Ён нарадзіўся ў 1863 годзе і выехаў з Навагрудка ў 1878 годзе спачатку ў Вільню, а пазней у Нью-Йорк. Ён стаў лінгвістам і пісьменнікам, атрымаўшы бліскучую адукацыю. У 1888 -1890 г.г. Гаркавы выдаў першы англа-ідыш і ідыш-англійскі слоўнік. Ён навучаў яўрэйскіх эмігрантаў англійскай мове, друкуючы артыкулы ў газетах, і пераклаў шмат кніг з англійскай мовы на ідыш. Але ён ніколі не забываў сваёй радзімы. Ён аб'яднаў усе грамадскія арганізацыі навагрудчан у Аб'яднаны Навагрудскі Камітэт дапамогі Аляксандра Гаркавага. Камітэт шмат працаваў, збіраючы ахвяраванні для збяднелых яўрэяў Навагрудка. Гаркавы выдаў кнігу пра Навагрудак і яго жыхароў, а даход ад продажу ахвяраваў Камітэту. Таксама Камітэт арганізоўваў канцэрты, і ўвесь збор ад іх – велізарную суму ў 40 000 долараў – накіраваў у банк у Вільні.

У 1921 годзе Гаркавы і яго памочнікі выехалі ў Нава-грудак. У той час польскі ўрад толькі ўсталяваў сваю ўладу. Прыбыўшы ў Вільню,

Гаркавы звярнуўся да губернатара з просьбай даць ім ахову, таму што яны намерваюцца забраць з Віленскага банка вялікую суму грошай, пераведзеных з ЗША. Губернатар даў дазвол, і ў суправаджэнні аховы Гаркавы прыехаў у Навагрудак і прывёз грошы. Госця горача вітала ўся абшчына.

У Навагрудку ён прабыў 5 тыдняў, плануючы будучыя патрэбы абшчыны, а таксама дапамог скласці і напісаць Канстытуцыю Навагрудскіх яўрэяў-гараджан. У абшчыне правялі дэмакратычныя выбары, прымаць удзел у каторых мелі права мужчыны ва ўзросце ад 20 гадоў. Яны мелі права голасу, а таксама маглі вылучаць кандыдатаў у Галоўны Камітэт і 15 падкамітэтаў, 8 з якіх займаліся сацыяльнымі праблемамі, 6 - культурнымі справамі, 1 камітэт быў юрыдычны (Бэт Дзін). Камітэты, што займаліся сацыяльнымі пытаннямі, складаліся з наступных: Камітэт па справах сіроцкага прытулку (у 1921 годзе ён аказваў дапамогу 60 дзецям-сіратам), Камітэт па справах дома састарэлых (Мошау Сканім, дзе у той час на ўтрыманні знаходзілася 30 чалавек), Камітэт апекі над яўрэйскай бальніцай Хесдэш (бальніца была разлічана на 25 ложкаў, мела аптэку і хуткую дапамогу), Камітэт Чырвонай Зоркі Давіда (размяркоўваў медыкаменты і прадукты сярод беднай часткі абшчыны), Камітэт па справах супавай кухні (дзе штодзённа гатавалася 600-660 абедаў), і падкамітэт, які выдаткоўваў на гэтую справу 60% грошай, а астатнія выплачваў фонд Галоўнага Камітэта, які апекаваўся над супавай кухняй для дарослых, дзе штодзень выдавалася каля 300 абедаў. Таксама быў створаны Камітэт па падтрымцы школы ОРТ (Шокдзі Млаха), дзе дзеці набывалі прафесію: дзяўчынкі - швачкак, а хлопчыкі - сталяроў, і Пазыковы Камітэт (Глілат Чэсэд), які займаўся выданнем беспрацэнтных пазык.

Камітэты па пытанням культуры ўключалі: камітэт Тарбут (школы, дзе заняткі праходзілі на іўрыце. Школа называлася Хаім Нахман Бялік, і ў ёй вучыліся 800 дзяцей па школьнай праграме, як у ізраільскіх школах). Туды ж уваходзіў Камітэт падтрымкі дзіцячых садкоў, Камітэт падтрымкі Ган Трумпельдф (Цырэй Зан) на 100 немаўлят, Камітэт па справах адукацыі для дарослых (аказваў падтрымку 80 студэнтам), Камітэт падтрымкі сельскагаспадарчай школы.

Камітэт па культуры таксама адказваў за бібліятэку, у якой налічвалася 7000 тамоў кніг на рускай і нямецкай мовах, на ідыш і іўрыце. Камітэт Бэт Дзін, ужо згаданы вышэй, займаўся пытаннямі правасуддзя.

Асноўнай мовай для яўрэяў з'яўляўся ідыш, але ў многіх дамах размаўлялі на іўрыце. Школьныя заняткі праводзіліся адразу і на ідыш, і на іўрыце. Мясцовае насельніцтва размаўляла па-беларуску, а афіцыйнай дзяржаўнай мовай была польская.

Камітэты пачалі сваю дзейнасць і, з дапамогай прысланых з Амерыкі грошай, дасягнулі поспеху. У 1931 годзе Гаркавы вярнуўся ў

Навагрудак і зноў прывёз грошы. Ён быў задаволены, убачыўшы, як з дапамогай камітэтаў палепшылася жыццё навагрудскіх яўрэяў. Ён зрабіў шмат фотаздымкаў і зняў кінастужку пра жыццё навагрудскай яўрэйскай абшчыны, каб паказаць яўрэям, што жылі ў Нью-Йорку, але паходзілі з Навагрудчыны, якія перамены ў лепшы бок адбыліся за гэтыя 10 год у Навагрудку. (Гэты фільм быў знойдзены ў Нью-Йорку ў 1960-х. Я зрабіў шмат копій стужкі і даслаў у розныя універсітэты і музеі. Музей Дзяспары ў Тэль-Авіве агучыў яго.) Калі я раскажваю аб вынішчэнні навагрудскай абшчыны, то выкарыстоўваю гэты фільм як ілюстратыўны матэрыял. Пасля смерці Гаркавага месца старшыні ў Галоўным Камітэце заняў Якаб Маслаў, а Абі Мейерсан стаў сакратаром.

Я знайшоў шмат лістоў у інстытуце Іво ў Нью-Йорку і ніжэй падаю адзін з іх: ад Сумеснага Размеркавальнага Камітэта (Джойнт) спадару Маславу, старшыні Навагрудскага камітэта. Гэта адзін з апошніх лістоў, напісаны амаль напярэдадні вайны.

Спадару Якабу Маславу 5 Красавіка 1939 г.
100 Ван Кортланд Парк Бронкс, Нью-Йорк

Шаноўны спадар Маслаў!

З вялікім задавальненнем мы даведаліся, што Ваш камітэт пачаў кампанію па збору сродкаў для няшчасных збяднелых і прыгнечаных яўрэяў з Навагрудка. Мы вітаем гэта яшчэ больш таму, што Ваш камітэт згадзіўся перадаваць усе сабраныя грошы Сумеснаму Размеркавальнаму Камітэту (Джойнт), такім чынам кожны пенс без сумнення дойдзе да няшчасных.

Няма патрэбы яшчэ раз падкрэсліваць, наколькі цяжкія ўмовы жыцця ў навагрудскіх яўрэяў у дадзены момант, і як неабходна іх амерыканскім суайчыннікам аказваць найбольшую дапамогу. Мы ведаем, што Вашы камітэты маюць намер наведаць сваіх суайчыннікаў і спадзяёмся, што Ваша кампанія будзе выключна паспяховай.

Па даручэнню Вашых няшчасных братоў за акіянам мы б хацелі выкарыстаць магчымасць і асабіста падзякаваць Вас, а таксама іншых членаў камітэта за Вашу вялікую зацікаўленасць і высакародныя намаганні.

Яшчэ раз жадаем Вам поспеху ў Вашай важнай працы.

Шчыра Вашы.

АДДЗЕЛ ЗЯМЛЯЦТВАЎ

Сумесны Размеркавальны Камітэт (Джойнт)

Норман В. Гілмоўскі

Сакратар

Мая сям'я і вайна

Я нарадзіўся ў 1929 годзе ў своеасаблівай сямі. Два браты ажаніліся на дзвюх сестрах і ў гармоніі вялі агульны дом і гаспадарку! Хаця ў нас і былі два дамы, але сапраўды мы жылі адным домам. Усё рабілася разам! Самым важным у жыцці была сям'я.

Мой бацька Янкель займаўся камерцыяй. Дзядзька Мошэ, вельмі працавіты і ўлюбёны ў сваю работу, наглядаў за маленькай абутковай фабрыкай і рымарскай майстэрняй, якія заснаваў яшчэ наш дзед Лейзер. Лейзера ведалі ва ўсім наваколлі як сумленнага чалавека, і да самага апошняга часу сяляне, выпраўляючыся ў Навагрудак за абуткам ці за рымарскімі вырабамі, казалі, што «ідуць купляць да Лейзера», хаця справамі даўно займаўся яго сын.

Мая маці Дворэ таксама была спраўнай жанчынай, яна займалася двума нашымі магазінамі, дзе прадаваліся сёдлы і скураныя сандалі - вырабы нашых майстэрняў. Цётка Шо-шке займалася домам, гатавала ежу і прыбірала. У мяне была сястра Нахама, старэйшая за мяне на 2 гады. У дзядзькі Мошэ і цёткі Шошке было двое дзяцей: старэйшы Берл, названы так у гонар дзеда па маці, і малодшы Лейзер, старэйшы за мяне на 2 гады, рухавы хлапчук, добры сябра, названы ў гонар дзеда па бацьку.

Наша сям'я належала да сярэдняга класа, мы ні ў чым не ведалі нястачы. Хлопчыкі жылі звычайным месчачковым жыццём: хадзілі ў хедар да настаўніка Менакера, каб навучацца малітвам і даведацца аб значэнні Торы, а адтуль мы пайшлі ў школу Тарбут вывучаць іўрыт. Тарбут лічылася вельмі добрай школай, у ей займалася каля 800 вучняў, і ўсе прадметы, акрамя дзяржаўнай польскай мовы, выкладаліся на іўрыце. У нас былі выдатныя выкладчыкі, такія, як Лейкін, муж і жонка Левіны і іншыя. Дырэктар - Мошэ Штэйнберг - карыстаўся рэпутацыяй вельмі адданага сваей справе чалавека. Калі пачалася вайна паміж Савецкім Саюзам і Германіяй, Штэйнберг эвакуіраваўся ў Расію разам з адступаючай арміяй і стаў працаваць у Расіі настаўнікам. Калі пасля вайны ён вярнуўся ў Навагрудак, то даведаўся, што яго жонку і дачушак-блізнятак забілі немцы. Мы адначасова эмігрыравалі ў Польшчу. Пазней я даведаўся, што Штэйнберг пераехаў у Ізраіль і памяняў імя на Шарыг. Яўрэйскае Агенцтва накіравала яго на работу дырэктарам школы іўрыту ў Буэнас-Айрэсе, дзе ён і пражыў 7 гадоў. Пасля разам з другой жонкай ён вярнуўся ў Ізраіль і памёр у Тэль-Авіве у 1990 годзе.

Берл наведваў польскую пачатковую і сярэдняю шко-лы. Навагрудак быў раённым цэнтрам, і, на мой погляд, абсалютна яўрэйскім горадам. У шабат (суботу) жыццё заціхала, ні адзін селянін не наведваўся ў горад, бо ведаў, што ўсе яўрэі ў гэты час знаходзяцца ў сінагозе. Наша абшчына прытрымлівалася традыцыйнай веры Мітнагедзім, у процілегласць тым, хто спавядаў Хасідзім, і зараз,

азіраючыся назад, мне здаецца, што мы не былі вельмі рэлігійнай абшчынай.

Яўрэйскае насельніцтва складала прыкладна палову ад усіх жыхароў горада. Астатнія былі беларусамі і палякамі. Існавала яшчэ невялічкая татарская абшчына. Паміж яўрэямі і бедным мясцовым людам не існавала міжнацыянальных праблем, але з 1935 года, пасля смерці маршала Пілсудскага, сітуацыя пачала мяняцца да горшага. У Навагрудак пачалі прыязджаць палякі з Заходняй Польшчы. З сабой яны прывезлі дух нацыянальнай нецярпімасці і антысемітызму. «Эндэкі» (члены партыі «Свабодных Палякаў») выкрыквалі свае лозунгі: «Яўрэі - у Палесціну!» ці «Не купляйце ў яўрэяў!»

Яўрэі жылі ў цэнтры горада, ім належала большасць магазінаў, яны ж складалі большасць гарадскіх рамеснікаў. Жыццё яўрэйскай абшчыны было арганізавана праз сінагогі і саюзы. Прадстаўнікі кожнай прафесіі мелі сваю сінагогу, і кожны камерсант быў абавязаны ўносіць сродкі на дабрачыннасць. Асабліваю ўвагу звярталі на дапамогу бедным і на адукацыю. Яўрэйскае насельніцтва мела шэраг розных палітычных партый: сіяністы, рэвізіяністы, камуністы і Бунд. Былі рэлігійныя і антырэлігійныя партыі, не было толькі яўрэяў-злачынцаў і непісьменных.

У Навагрудку існавала шмат іншых яўрэйскіх устаноў: бальніцы, хедары, школы іўрыту нахшталь школы Тарбут, рэлігійныя школы як Тошыя, прытулкі для сірот, школы прафесійнага навучання сталаярнаму майстэрству для хлопчыкаў і швейнаму - для дзяўчынак. У Навагрудку меліся яўрэйскі тэатр, бібліятэка, банк, які выдаваў ссуды (Гмілат Хэсэд), яўрэйскія газеты, рознага роду прафесійныя саюзы, а таксама саюзы пры сінагогах. У дадатак існавалі спартыўны клуб Макабі, знакамітая іешыба Бэйт-Іосэф равіна Йозеля і пахавальнае таварыства.

Усё змянілася 17 верасня 1939. Другая сусветная вайна пачалася 1 верасня. Усіх нас хвалявала магчымасць нямецкай акупацыі, але апоўдні 17-га мы пачулі грукат савецкіх танкаў, якія рухаліся па Карэліцкай вуліцы. І некаторыя яўрэі плакалі ад радасці. Яны беглі да танкаў з кветкамі ў руках, перагароджвалі дарогу, цалавалі чырвонаармейцаў. Бедныя сяляне сабраліся ў цэнтры Рынкавай плошчы, як раптам убачылі высокага мужчыну ў новым доўгім паліто, які ішоў у бок вуліцы Міцкевіча. Варта было аднаму чалавеку крыкнуць: «Вунь ідзе суддзя, які гадамі саджаў нас у турмы!», як сотні людзей кінуліся на мужчыну і пачалі яго біць. Чырвонаармейцы, убачыўшы гэта, падбеглі і ўратавалі небараку. На пытанне, хто ён такі, чалавек адказаў, што яго завуць Рафозель, ён бедны шавец і спецыяльна хадзіў дадому пераапануцца ў святочнае паліто. Ён не быў суддзёю, ён проста ішоў прывітаць Чырвоную Армію.

Мы радаваліся, бо альтэрнатывай савецкай акупацыі была акупацыя нямецкая. У першую ж ноч некалькі палякаў абстралялі рускія войскі, і ўсю ноч чулася страляніна. Мой дзядзька Мошэ быў на

дзяжурстве ў пажарнай брыгадзе. Яго арыштавалі, але хутка выпусцілі. Стварылі міліцыю. Яе супрацоўнікамі ў большасці сталі яўрэі, якія пры Польшчы належалі да падпольнай Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі (КПЗБ).

Нашае жыццё змянілася. Прыватнае прадпрыемніцтва забаранілі, і нам давялося зачыніць свае магазіны. Дазвалялася толькі распрадаць тавары, якія ў нас ужо былі, але нельга было нічога схаваць. Рускія салдаты змялі ўвесь тавар, які заляжаўся ў нас на гарышчы з часоу першай сусветнай вайны. Потым нас абавязалі зачыніць прыватныя майстэрні і забаранілі хадзіць у сінагогу. Зачынілі школу Тарбут, таму што адукацыя на іўрыце таксама забаранялася.

Усё нацыянальнае, звязанае з рэлігіяй або з Палесцінай, павінна было знікнуць. Кожная яўрэйская ўстанова павінна была змяніць накірунак сваёй дзейнасці, як, напрыклад, бальніца і тэатр. Знакамітая Навагрудская іешыва пераехала ў Вільню, паколькі Вільня стала часткай Літвы. Большасць яе студэнтаў ацалелі падчас вайны, таму што эмігрыравалі з Вільні ў Японію. Шмат яўрэйскіх бежанцаў прыбыло на Навагрудчыну з раёнаў Заходняй Польшчы, якая трапіла пад нямецкую акупацыю. Пазней многія з гэтых людзей прасілі дазволу вярнуцца назад.

Жыццё стала іншым. Уночы арыштоўвалі багатых камерсантаў і вывозілі ў Сібір разам з кіраўнікамі нашай абшчыны. Данос квітнеў. Калі вам хто-небудзь не падабаўся, вы даносілі на яго, чалавека арыштоўвалі, і ён гадамі чакаў у турме, пакуль яго справу разгледзіць суд.

Мае бацька і дзядзька працавалі рамарамі ў кааператыве. Што тычыцца мяне, то я пачаў наведваць школу ідыш. Усе прадметы ў ёй выкладаліся на ідыш, таксама мы вывучалі рускую і беларускую мовы. Мяне засмучала, што я не магу уступіць у піянеры, таму што належу да былога «класу капіталістаў», а, каб стаць піянерам, трэба было мець рабоча-сялянскае паходжанне. Наш дом абмералі і, згодна з меркаваннямі муніцыпалітэта, прыйшлі да высновы, што ён занадта вялікі для нашых дзвюх сем'яў і што да нас можна падсяліць жыльцоў. Салдаты НКУС абшуквалі дом, шукаючы скуру і непрададзеныя вырабы, якія, па іх меркаванні, мы маглі схаваць. 7 красавіка 1941 года я адсвяткаваў 12 дзень нараджэння, які запомніўся мне на ўсё жыццё, таму што гэта было апошняе свята, якое мы сустрэкалі ўсёй сям'ёй.

Вяртаючыся ў думках да таго часу, я думаю: зачыняючы сінагогі і ўсе нацыянальныя ўстановы, забараняючы ўжываць іўрыт, высылаючы кіраўнікоў абшчыны ў Сібір, рускія хацелі разбурыць багатую яўрэйскую культуру. З цягам часу мы б асіміраваліся і сталі рускімі са штампам «яўрэй» у графе «нацыянальнасць» у пашпарце.

Арышты працягваліся аж да таго дня, калі рускія былі прымушаны адступіць. 22 чэрвеня 1941 года пачалася вайна паміж Германіяй і Савецкім Саюзам, і ужо на другі дзень руская армія пачала

адступленне. Кожнаму, хто меў партбілет, дазвалялася эвакуіравацца на Усход. На старой польска-савецкай мяжы пагранічнікі правяралі дакументы, і тых, хто не меў дазволу, адсылалі назад. (Мой стрыечны брат Лейзер Сандэроўскі з Дзятлава ў той час быў на адпачынку пад Мінскам, і яму ўдалося эвакуіравацца разам з Чырвонай Арміяй. Вайну ён перажыў у Самаркандзе).

Мы ведалі, што будзем пакутаваць пад немцамі. Мы чакалі стварэння працоўных лагераў і турмаў, але не маглі сабе нават уявіць, што фашысты пастараюцца вынішчыць усіх нас. Памятаю дыскусію паміж маім бацькам і дзядзькам Мошэ: «Няма сэнсу бегчы. Мы прывыклі працаваць, і немцы не будуць забіваць нас!» Некаторыя бежанцы з Заходняй Польшчы нават намагаліся вярнуцца на радзіму, акупіраваную немцамі. З прычыны пагаднення Молатава-Рыбентропа ў той час рускія не перадавалі ніякай адмоўнай інфармацыі пра гітлераўскую Германію, і мы не ведалі, што адбывалася з яўрэямі ў акупіраванай Польшчы.

Такім чынам, мы засталіся. 24 чэрвеня 1941 года Нава-грудак бамбілі. Праз чатыры дні, 28-га, самалёты зноў лёталі над нашымі галавамі і скідвалі запальныя бомбы. Большая частка горада згарэла. Увесь цэнтр, у тым ліку і вуліца Рацэло, на якой мы жылі, быў знішчаны. Не засталася ніводнага ацалелага дома. Шмат людзей загінула.

Мы – сям'я Каган – страцілі ўсю сваю маёмасць. У мяне засталася толькі пара шортаў і кашуля. Я пачаў пешкі хадзіць за 21 км у Карэлічы да бабулі. Каб не зношваць абутак, хадзіў босы. Назад ад бабулі прыносіў коўдры і іншыя неабходныя рэчы. Мы знайшлі пусты, пакінуты дом і перасяліліся туды разам з яшчэ васьмю сем'ямі. На падлозе ўсім не хапала месца, каб улегчыся нанач спаць, і наш знаёмы Замковы дазволіў маім маці і сястры хадзіць начаваць да іх. (Сын Замковага, Міхаіл, перажыў вайну ў атрадзе ім. Арджанікідзе. Пасля вайны ён працаваў у таксапарку ў Лідзе. Адноўчы, па дарозе на работу, ён быў забіты злачынцамі-палякамі.)

Немцы ўвайшлі ў Навагрудак 4 ліпеня 1941 года і адразу прыняліся за ажыццяўленне антысэміцкай палітыкі. Усіх яўрэяў абавязалі насіць нашытыя на адзенне на спіне і на грудзях жоўтыя Зоркі Давіда. Яўрэям забаранялася хадзіць па тратуарах, кожны яўрэй ва ўзросце ад 12 да 60 гадоў павінен быў запісвацца на работу. Яўрэяў пазбавілі ўсіх грамадзянскіх правоў, што азначала, калі вас, напрыклад, абрабавалі, (а ахвотнікаў шмат было), то вы не маглі паскардзіцца ў паліцыю, таму што былі па-за законам. Многія палякі, атрымаўшыя статус фольксдойчэ (этнічны немец), пачалі помсціць яўрэям за тое, што тыя з радасцю віталі Чырвоную Армію. Як і ў другіх месцах, з кіраўнікоў нашай абшчыны ўтварылі Юдэнрат, але хутка ўсіх яго членаў арыштавалі, і яны зніклі.

Юнака па імені Абрам Івянецкі арыштавалі толькі за тое, што яго дзядзька была полькай. Яго пратрымалі ў турме 3 гады ў якасці

інфарматара. Калі арыштаваны яўрэй трапляў у турму, яго саджалі ў адну камеру з Івянецкім, каб той выпытваў у земляка інфармацыю, але гэты яго занятак хутка быў выкрыты, і арыштаваныя перасталі з ім размаўляць. Немцы расстралялі Івянецкага за некалькі дзён да свайго адступлення.

Як я ўжо казаў, мае бацька і дзядзька працавалі рымарамі. Сяляне за рамонт сёдлаў разлічваліся хлебам, так што здабыць ежу не было праблемай. Я памятаю, што цётка Шошке і мая маці пасціліся па панядзелках і чацвяргах. Маці, цётка і іншыя, у тым ліку і я, працавалі на расчыстыцы разбомбленых вуліц і, дзе магчыма, даставалі цэлыя цагліны. За гэта нам выдалі харчовыя карткі на 300 г хлеба і бульбы.

У суботу 26 ліпеня 1941 мясцовая паліцыя схапіла некалькі яўрэяў і прывяла ў цэнтр Рыначнай плошчы, дзе іх чакала група эсэсаўцаў. Я быў на плошчы і калі ўбачыў вайскоўцаў СС, то пабег па вуліцы Рацэло, каб схавацца ў руінах спаленага дома. Са свайго сховішча я чуў стрэлы і гукі аркестра. Перачакаўшы трохі, я прыйшоў дадому і там пачуў жудасную навіну: эсэсаўцы расстралялі на плошчы 52 чалавек. Потым яўрэйскім жанчынам загадалі вымыць брукананку ад крыві. Трупы забітых пагрузілі на вазы і адвезлі на старыя могілкі, каб там пахаваць. (У той час ніхто не ўспомніў пра музыку, так што потым мне ўжо здавалася, што аркестр быў маёй фантазіяй. Але нядаўна я атрымаў з Ватыкана пасведчанне, у якім сцвярджалася, што сапраўды ў ліпені 1941 года немцы расстралялі ў Навагрудку 50 яўрэяў, і падчас экзэкуцыі ваенны аркестр выконваў вальсы Штрауса.)

Пасля гэтага забойства час ад часу проста на вуліцах хапалі яўрэяў, казалі, што павядуць іх на работу, а пазней мы дачакаліся, што іх адвозілі за горад і там забівалі. Выйшаў загад, што яўрэі павінны здаць у камендатуру ўсё свае золата. Калі ў каго знойдуць схаванае золата, то пакаранне – смерць. У пятніцу 5 снежня 1941 года ў Навагрудак прыбылі войскі СС і літоўская паліцыя. Па ўсім горадзе вывесілі аб'явы, у каторых гаварылася, што пасля 6 гадзін вечара яўрэі не маюць права пакідаць межы горада, і што раніцай наступнага дня ўсе павінны сабрацца ў будынку суда. Дазвалялася ўзяць з сабою столькі рэчаў, колькі маглі панесці. Многія спрабавалі ўцячы. Па маіх падліках, каля 300 чалавек было забіта ў тую ноч, у тым ліку мой сябра Файвель Файвелевіч і ягоная маці. Немцы ахоўвалі кожную вуліцу і стралялі па ўсім, што рухалася.

У суботу выдаўся страшны дваццаціградусны мароз. Будынак суда знаходзіўся ў кіламетры за горадам. 6500 яўрэяў сабраліся на падворку. Цэлы дзень мы чакалі на холадзе. Пасля абеду, бліжэй да змяркання, дзверы ўсіх чатырох пабудов адчыніліся: чатырохпавярховы і двухпавярховы будынкi суда і дзве гаспадарчыя пабудовы. Людзей загналi ўсярэдзiну. Месца там хапала толькi каб стаяць. У тую ноч ніхто не спаў. Нас трымалi зачыненымi на працягу суботы i нядзелi.

У нядзелю прыехалі вермахтаўцы, некаторыя на конях, і забралі групу ў 100 чалавек на будоўлю агароджы вакол 28 дамоў на Пярэсецы (прыгарад Навагрудка), дзе немцы стваралі гета. Групу пагналі па вуліцы Мінскай на Рынкавую плошчу і там загадалі разабраць вялікі плот на часткі, перанесці яго на Пярэсеку і зноў сабраць. Драўляны плот набрыняў вільгаццю і быў вельмі цяжкі, а паднявольным давялося несці яго за горадам па глыбокім снезе, і вельмі хутка з'явіліся першыя ахвяры: тых, хто не мог валачы цяжар, застрэлілі на месцы.

Невядома, колькі было забіта ў той дзень. У пастанове суда па справе Артмана (гл. ніжэй) сцвярджаецца, што ён узяў з сабою 70 чалавек, таму што менавіта столькі вярнуліся назад у будынак суда. Астатнія пахаваны ў Брацянцы.

У панядзелак раніцай 8 снежня 1941 г. прыбылі грузавікі з эсэсаўцамі і мясцовымі паліцаямі. Увайшоў шэф СС (яго імя мне не вядома) і загадаў усім пастроіцца ў шарэнгі, і каб члены сем'яў трымаліся разам. Галава сям'і павінен падыйсці да эсэсаўца і адказаць на пытанні аб яго прафесіі і колькасці дзяцей. Ніякіх іншых пытанняў не задавалі. Потым эсэсавец махаў пальчаткай направа або налева. Гэта азначала прыгавор: жыццё або смерць. Мой дзядзька з сям'ёй ішоў першым. «Прафесія?» – «Рымар» – «Колькі дзяцей?» – «Двое». Эсэсавец махнуў налева. За ім ішоў мой бацька. «Рымар, двое дзяцей». Пальчатка махнула направа.

Калі дзядзька з сям'ёй выходзіў на двор, нямецкі афіцэр раптам гучна запытаўся, ці ёсць тут механік? Мой стрыечны брат Берл адазваўся, што ён механік, і гэта ўратавала яму жыццё. Пяць тысяч сто чалавек было адабрана налева. Іх завезлі ў вёску Скрыдэва, адвялі ў лес, мардавалі, потым загадалі разбіцца на трупы па 50 чалавек і легчы тварам да зямлі. Калі хто-небудзь падымаў галаву, яго моцна білі. Затым у іх адабралі ўсе каштоўнасці, загадалі распрануцца на моцным марозе і групамі па 50 чалавек сталі падводзіць да ямаў, дзе іх расстрэльвала Айнзацгрупе. У той дзень мы страцілі дзядзьку Мошэ, цётку Шошке, Лейзерку і стрыечнага брата Берэле Капушэўскага з Карэліч, які гасцяваў у нас. Гэта была страшэнная страта.

Пазней я высветліў імя чалавека, які кіраваў у той дзень салдатамі вермахта. Яго звалі Йоханн Артман. Ён быў абвінавачаны ў масавых забойствах і прыцягнуты да суда ў Траўнштайне ў 1965 годзе, але справа была закрыта. Забойства столькіх яўрэяў не прымалася пад увагу.

[...]

Астатніх з нас, усяго 1 500 чалавек, адвялі на Пярэсеку, дзе было створана гета. Месца для жыцця там не хапала. У пакоях пабудавалі нары ўсяго па 60 см шырынёй, так што калі ноччу чалавек пераварочваўся на другі бок, то прачыналіся астатнія 9 чалавек, якія спалі ў адным з ім радзе.

Гэта на Пярэсецы належала да так званых «адкрытых». Гэта азначала, што ў самым гэта работы не было, і мы павінны былі хадзіць на працу. Існавала ўсяго два месцы ра-боты, адно з іх у майстэрнях, размешчаных у будынку суда. Там працавалі тыя, хто меў спецыяльнасць: шаўцы, краўцы, рымары, сталяры і розныя іншыя спецыялісты, усяго прыблізна 450 мужчын і жанчын. Другім асноўным месцам ра-бот былі рускія казармы, дзе працавала каля 250 чалавек, галоўным чынам мужчын. Астатнія працавалі ў горадзе.

Мой бацька працаваў рымарам, а маці шыла футравыя рукавіцы для нямецкай арміі. Я працаваў у казармах у Скрыдлева. Работа была цяжкай. Спачатку я працаваў са сталярамі з Дзятлава. Працоўны дзень пачынаўся рана, а да казармаў было ісці 4 км. Мне толькі што споўнілася 13, і дарогу я пераадольваў з цяжкасцю. Думаю, што я быў самым маладым работнікам у казармах, і праз некаторы час мяне перавялі на лягчэйшую работу: вазіць на тачцы каменне. Гэта таксама давалася нялёгка, мяне часта білі. Нагружаную тачку трэба было яшчэ навучыцца правільна падымаць, каб яна не перакулілася, а потым сачыць, каб кола не саскочыла з вузкіх дошак, па каторым даводзілася яе каціць.

Нават у самыя цёплыя дні я насіў ватоўку. Калі б я знайшоў сховішча, ватоўка магла б саслужыць мне добрую службу. За намі назіраў адзін нацыст, паміж сабой мы далі яму мянушку Хаза (так звалі сабаку, які прыходзіў у наш двор да вайны). Калі Хаза стаяў паблізу, сэрца кожнага рабочага заходзілася ад сраха. Нас прымушалі выконваць трайную норму работы. На тачкі накружалі больш камення, чым магчыма падняць. Хаза любіў падганяць усіх ударамі сваёй пугі, да канца каторай была прывязана свінчатка. Пасля такога ўдару ты валішся на зямлю, тачка перакульваецца, ад чаго спыняецца ўся лінія. Любімай забавкай нашага наглядчыка было ездзіць вярхом і лупцаваць нас пугаю.

Кожны дзень мы атрымлівалі 200 г чэрствага чорнага хлеба, суп і дадатковую порцыю супа для тых, хто працаваў у казармах.

Гебітскамісар Навагрудка займаўся справамі яўрэйскага насельніцтва з навакольных маленькіх гарадкоў і мястэчак: Карэліч, Любчы, Дзяляціч, Івянца, Дзераўной, Уселюба...

У пачатку мая СС прыняло рашэнне знішчыць яўрэяў – жыхароў акаляючых Навагрудак мястэчак. Карэліцкіх яўрэяў таксама перавезлі ў Навагрудскае гэта. Потым немцы звярнулі ўвагу на іншыя дробныя яўрэйскія абшчыны. Эсэсаўцы разам з літоўскімі і беларускімі паліцаямі выехалі на чатырох грузавіках і акружылі Рубяжэвічы і Івянец. Яўрэяў сабралі разам, загадалі здаць золата і каштоўныя рэчы, затым людзей збілі, вывезлі за Рубяжэвічы і там расстралялі. Скончыўшы, карнікі напіліся п'янымі і наравіліся далей, у Любчу, каб знішчыць рэшткі тамтэйшай яўрэйскай абшчыны. Адзіная дарога да Любчы ішла праз Налібакі.

Калі камандзір партызанскага атрада «Сталінцы» даведаўся, што па

шашы праз Налібакі праедуць карнікі, ён зрабіў засаду на выездзе з Налібак. Партызаны залеглі на ўскрайку лесу і чакалі. Было за поўдзень, калі яны пачулі шум матораў і на дарозе з'явіліся грузавікі. Партызаны адкрылі агонь. Адно з карнікаў былі забіты на месцы, іншыя выйшлі з машын з паднятымі рукамі. Яны на каленях прасілі дараваць ім жыццё, казалі, што хапаюць і расстрэльваюць яўрэяў не па сваёй волі, а толькі выконваюць загады.

Калі партызаны зазірнулі ў адзін з грузавікоў, то знайшлі там трох яўрэйскіх дзяўчат, якіх карнікі забралі з сабою. Камандзір прапанаваў уратаваным дзяўчатам далучыцца да яго атрада, што яны і зрабілі. Таксама ў грузавіках знайшлі золата і іншыя каштоўнасці, адабраныя ў забітых. Партызаны забралі ў палонных зброю і боепрыпасы, загадалі ім распрануцца і расстралялі ўсіх на месцы, грузавікі спалілі і адышлі ў лес.

А вась нямецкая версія той жа падзеі (пераклад з нямецкай мовы).

Копія 450/93 Начальніку Тайнай Паліцыі і Службы Бяспекі
Рыга, 16.6.1942

-Останд-

Адзел 1Р Справа №1919/42

Рэйхкамісару Остланда Рыга

Адносна: напаўнення партызан у Баранавічах.

Баранавіцкі адзел начальніка Тайнай Паліцыі і Службы Бяспекі Беларусі, у складзе 8 нямецкіх унтэрафіцэраў і афіцэраў СС, 2 членаў раённага камісарыята Навагрудка, 1 лейтэнанта і 1 сяржанта жандармерыі, 15 літоўцаў і рускіх выехаў на аперацыю супраць яўрэйскага насельніцтва і каля 5 гадзін апоўдні 9.06.1942 дасягнуў Валібок (Налібак -заўвага рэд.), на поўнач ад Стоўпцаў. Веска знаходзіцца ў даволі вялікім лясным масіве, аднак перад вёскай мясцовасць роўная і абсалютна адкрытая.

Калі аўтамабілі і грузавікі выехалі з лесу і дасягнулі ўскрайка вёскі, яны былі з двух бакоў абстраляны з кулямётаў. Падраздзяленне пакінула транспарт і паспрабавала адыйсці ў вёску, але на адкрытай мясцовасці яна трапіла пад моцны агонь. Неспрыяльная мясцовасць не давала магчымасці схавання, а зброя, якую падраздзяленне ўзяло з сабой на аперацыю, мела абмежаваны дыяпазон дзеяння ў параўнанні са зброяй партызан. У няроўным баі загінулі ўсе члены аддзела адзін за адным, толькі обер-шарфюрэр СС з чатырма перакладчыкамі і кіроўцам змаглі адступіць да вёскі і засталіся ў жывых, пры гэтым адзін перакладчык быў паранены.

10.06.1942 начальнік Тайнай Паліцыі і Службы Бяспекі Беларусі выехаў у Баранавічы, узяўшы з сабою амаль усіх людзей, што знаходзіцца пад яго камандаваннем. Ён атрымаў падмацаванне ад

матарызаванай жандармеры і мясцовай паліцыі. Ён знайшоў у Валібоках (Налібаках) 15 трупай на тым месцы, дзе ішоў бой. З загінуўшых быў зняты абутак, эсэсаўцы былі распранутыя да бялізны, таксама ў загінуўшых былі зрэзаны ўсе знакі адрознення. У аднаго оберштурмфюрэра СС на грудзях была выпалена свастыка і савецкая зорка. З апытання вяскоўцаў было ўстаноўлена, што 4 немцаў, а, відавочна, 2 унтэр-афіцэраў і 2 афіцэраў жандармерыі партызаны ўзялі ў палоп правезлі іх на ўкрадзеным грузавіку праз вёску Валібокі (Налібакі) са звязанымі рукамі, у якія ім уваткнулі чырвоны сцяг. У дадатак партызаны кпліва крычалі: "Глядзіце, гэта вашы гаспадары!" Банда партызан складалася з 90 ці 100 рускіх, сярод якіх знаходзіліся і парашутысты ў рускай вайскавай форме, у якіх мелася цяжкая зброя і рацыя.

З далейшага апытання сялян устаноўлена, што чацвёрта палонных афіцэраў былі расстраляны 9.06.1942 года ў лесе каля Валібок (Налібак). Намі была праведзена пашуковая аперацыя з мэтай знайсці іх целы.

Неадкладна былі прыняты меры па барацьбе з партызанскай групай, але з-за слабасці нашых сіл меры не мелі поспеху.

Па даручэнню Штубер

Штурмбанфюрэр СС

Кожны дзень выходзілі ўсё новыя загады супраць яўрэйскага насельніцтва. Я знайшоў адзін такі дакумент, калі наведваў Навагрудак. Вышэй прыведзены копіі з арыгінала, напісанага на беларускай і нямецкай мовах.

Гэбітскамісар вырашыў сабраць яўрэяў з навакольных мястэчак і вёсак у Навагрудак. У пачатку мая ў гэта пачалі прыбываць першыя сем'і: з Карэлч 530 чалавек, з Любчы - 1500, Дзераўной-280, Івянца- 1200, і гэтак далей... Сярод новапрыбыўшых былі мой дзядзька Іосэф Гурэвіч, цётка Брэйна Фейгель і яе дзеці Нахама і Хася, другая цётка Малка Капушэўская і яе сын Нахум (яе мужа Хайма паслалі ў Дварэц на будоўлю аэрапорта, і там ён быў забіты, а яе другі сын Берэле загінуў 8 снежня 1941г.), а таксама мая бабуля Ханна Гітэль. Мы перасяліліся на гарышча, саступіўшы свае месцы на нарах радні. Усяго ў гэта зараз жылі каля 6 500 чалавек. Скарыстоўваюцца кожны сантыметр плошчы.

Цяжка апісаць пакуты таго часу. Людзі без усялякай мэты блукалі вакол, усведамляючы, што яны прыгавораны да смерці, але не ведаючы, калі будзе выкананы прыгавор. Уцякаць не было куды.

Аднойчы ў пачатку ліпеня мы адправіліся на работы. У абедзённы перапынак я, як звычайна, адышоўся ад свайго рабочага месца, каб пашукаць цыгарэтныя акуркі ці кавалкі хлеба, якія выкідвалі нямецкія салдаты (ці то для нас, ці то для птушак - я пра гэта ўжо ніколі не даведаюся, але ў той час гэтыя знаходкі значылі для мяне вельмі многа). Мой дзядзька Іосэф Гурэвіч паліў цыгарэты, і я забяспечваў яго тытунём. Раптам з ніадкуль на мяне наляцеў нямецкі

салдат з крыкам: «Пайшоў адсюль, ты, жыд!» Я адчуў моцны удар прыкладам. Салдат выпхаў мяне на сярэдзіну двара паміж казармамі, куды ўжо сагналі чалавек 50. Усе ваенныя, што акружалі гэтую групу, былі эсэсаўцамі. Яны выкрыквалі абразы. Нам загадалі пашнуравацца ў адну лінію. Я апынуўся ў сярэдзіне шарэнгі. За некалькі хвілін немцы сабралі кулямёт, і я ўжо падумаў, што нас збіраюцца расстраляць. Мае ногі сталі як вата. Я падняў каўнер і адварнуўся ад кулямёта, але адразу атрымаў па твары белай пальчаткай – эсэсавец даў аплявуху, каб прымусіць мяне павярнуцца. Нас пратрымалі ў страі доўга. Нарэшце прыехаў Ройтэр – эсэсаўская «шышка», які займаўся вырашэннем яўрэйскага пытання на Навагрудчыне. Ён нічога не сказаў, проста распусціў нас па рабочых месцах, і мы вярнуліся да працы.

Да нямецкай акупацыі побач з казармамі стаяў яўрэйскі хутар. Гаспадар перадаў хутар сябру, не-яўрэю. Зараз двое сыноў гаспадара хутара працавалі ў казармах і час ад часу, у абедзены перапынак, пралазілі пад калючым дротам агароджы і ўцякалі дадому, дзе сябар даваў ім паесці. Але, як высветлілася, менавіта ў той дзень сябар давёў немцам, што да яго прыйдуць яўрэі, і два нямецкія салдаты чакалі ў хаце. Заўважыўшы немцаў, браты выбеглі, ударыўшы аднаго салдата і забраўшы ў яго зброю. Адзінай прычынай, чаму немцы ў той дзень нас не расстралялі, было тое, што набліжаўся час другой карнай акцыі «ачысткі» наваколя ад яўрэйскага насельніцтва, і немцы не хацелі паднімаць паніку.

Гэты дзень стаў апошнім днём маёй работы ў казармах. На наступны дзень я пайшоў разам з бацькам на работу ў майстэрню ў будынак суда. Мой бацька быў у прыяцельскіх адносінах з начальнікам рымарскай майстэрні, і той дазволіў мне вучыцца рамяству рымара. У першы ж дзень я адправіўся ў вялікі пусты будынак, што стаяў на падворку суда, і пачаў абследаваць яго склеп у надзеі знайсці там што-небудзь карыснае і сапраўды знайшоў там каштоўную рэч – гумовы пажарны шланг. Мне спатрэбіўся цэлы тыдзень, каб разрэзаць шланг на кавалкі, выкалупаць з рыфлёных складак дрот і прынесці кавалкі шланга ў гета на продаж. Гума выдатна ішла на падэшвы. Таксама я знайшоў некалькі планаў горада, а калі выпадкова намачыў іх, то высветліў, што пад паперай усярэдзіне была тканіна, хоць і дрэннай якасці, але таксама годная для продажу.

Мы ўсе ведалі, што не сёння - заўтра адбудзецца наступная карная акцыя супраць яўрэяў, і збегчы з гета было лёгка. Але куды падацца? Ніхто ж не пусціць цябе ў свой дом, а заставацца зімой на вуліцы немагчыма, у тую зіму тэмпература паніжалася да дваццаці пяці градусаў ніжэй нуля.

7 жніўня 1942 года мы прыйшлі на працу як звычайна, але нас адразу акружылі сілы паліцыі і СС. Усяго нас было каля 500 мужчын і жанчын. Немцы вартавалі асноўныя ўваходы на прыторыю ўчастка,

але адзін бок падворка застаўся без аховы. Адначасова немцы акружылі гета і казармы каля Скрыдлева, але многія бацькі з дзецьмі здолелі нейкім чынам прабрацца праз ачапленне. Сярод іх была і мая сястра. Немцы вывелі ўсіх за тэрыторыю гета, адвялі на Літоўку, за два кіламетры ад Навагрудка, дзе ўжо была выкапана глыбокая яма. Там іх расстралялі. Загінулі ўсе мае сваякі з Карэліч, у тым ліку старэнькая бабуля. У гэты ж час 750 яўрэяў знаходзіліся на рабоце ў казармах каля Скрыдлева. З іх немцы адабралі прыкладна 500 мужчын і жанчын, а астатніх таксама адвялі на Літоўку.

У той дзень на Літоўцы было забіта 5 500 мужчын, жанчын, дзяцей і старых. Мой стрыечны брат Сролік Сухарскі спрабаваў уцячы. Яго застрэлілі, калі ён дабег да брамы казармаў. Тых 500 чалавек, што пакінулі ў жывых, на працягу трох дзён і начэй пратрымалі без ежы і вады, не выпускаючы нават у туалет. Вечарам таго ж самага дня ўсіх, хто працаваў у майстэрнях, пашнуравалі ў адну лінію на вобыск. Я стаяў побач з бацькам, апрануты ў бацькаў пінжак і доўгія штаны, каб здавацца старэйшым за свой узрост. Нацысцкі начальнік прайшоў міма і нічога не сказаў, а ўсіх дзяцей, якія схаваліся на гарышчы і ў склепе, знайшлі, павыкідалі праз вокны на двор, а затым на грузавіку завезлі на Літоўку і там забілі. З таго дня ў гета на Пярэсецы засталася 500 яўрэяў, і столькі ж яшчэ ў будынку суда ў майстэрнях. Я быў адным з самых маладых сярод прафесійных рамеснікаў. З нашай сям'і да гэтага часу заставаліся ў жывых мае маці і бацька, сястра, стрыечны брат Берл і я, а з сям'і Сухарскіх выжылі Нотке, Хайка і Шэйндэль. Некалькі дзён нас трымалі пад замком без вады і ежы. Потым пад'ехаў фургон, і ў натоўп пачалі кідаць боханы. Немцы з задавальненнем назіралі, як мы душымся, каб схапіць лустку хлеба. Потым камендант працоўнага лагера Ройтэр звярнуўся да нас з прамовай. Ён сказаў, што нам вельмі пашанцавала, мы патрэбны Рэйху, і таму мы засталіся ў жывых, але за гэта нам прыйдзеца шмат-шмат працаваць. Нам выдалі нашыўкі з нумарамі, якія мы павінны былі прышыць на спіну да адзення. Мой нумар быў 334. Гета ператварылася ў працоўны лагер. З казармаў каля Скрыдлева прывялі майстроў-сталяроў (жыхароў Дзятлана), аднак, пакуль тэрыторыю вакол будынкаў суда абносілі агароджай, большасць з іх уцяклі, каб далучыцца да партызанаў. Лагер ачапілі па перыметры падвойнымі радамі калючага дроту, паміж каторымі стаяў драўляны плот. Пабудавалі драўляныя вышкі з пражэктарамі і кулямётамі. Знізу мы не маглі бачыць вартавых на вышках, бо іх закрывалі дошкі агароджы, і мы ніколі не ведалі, колькі чалавек зараз за намі назіраюць. У лагеры не было вады. Кожны дзень некалькі рабочых прыносілі чыстую ваду, і гэта быў наш адзіны кантакт з вонкавым светам. Беларускіх вартавых (мы называлі іх «чорнымі варонамі») можна было падкупіць золатам, за гэта яны здабывалі нам пісталеты, патроны, ежу і час ад ча-су дазвалялі каму-небудзь знікнуць.

Уцёкі і жыццё з партызанамі

Пасля другога масавага забойства маладыя хлопцы пачалі ўцякаць. Спачатку яны доўга перашэптваліся паміж сабой, а ноччу знікалі. Усталяваліся кантакты паміж гэта і партызанскім атрадам братоў Бельскіх, і моладзь гэта рыхтавала ўцёкі. Браты Бельскія далі мне надзею, месца, куды можна было ўцякаць. Я павінен выказаць сваё захапленне мужнасцю і самаадданасцю вязняў нашага лагера, якія не перашкаджалі маладым рыхтаваць уцёкі, нягледзячы на пагрозу Ройтэра ў выпадку, калі нехта ўцячэ, правесці масавыя забойствы бязвінных.

Я добра ведаў малодшага з братоў Бельскіх – Арчыка. Мы з ім хадзілі ў адну школу, вучыліся ў адным класе і на некаторых занятках сядзелі за адной партай. Сям'я Бельскіх складалася з бацькоў, Давіда і Бэйлі, іх дзевяці сыноў і дзвюх дачок. Яны жылі ў невяліччай вёсцы Станкевічы і былі там адзінай яўрэйскай сям'ёй, трымалі вадзяны млын і працавалі на зямлі. Адасобленае жыццё ўдалечыні ад аднаверцаў навучыла сям'ю Бельскіх нічога і нікога не баяцца, умець бараніць сябе і сваю гаспадарку. Браты выраслі дужымі дзецюкамі, высокімі і шыракаплечымі. Варта было двойчы падумаць, перш чым адважыцца завесці з імі спрэчку.

Старэйшы з братоў, Тувія, нарадзіўся ў 1906 годзе. Ва ўзросце 21 года яго мабілізавалі ў польскую армію, і пасля 6 месяцаў службы ён ужо стаў інструктарам і навучаў новых рэкрутаў вайскавай справе.

Тувія быў разумным, стрыманым, вельмі праніклівым чалавекам. Ён надзвычай добра ведаў мясцовых жыхароў, мог адразу вызначыць характар чалавека, ці можна яму давяраць, – адным словам, з'яўляўся прыроджаным лідэрам партызанскага руху. Важнейшае выпрабаванне яго чалавечых і камандзірскіх якасцей адбылося ў ліпені 1943 г, калі немцы пачалі аблогу партызан у Налібоцкіх лясах (аперацыя “Герман”).

Тувія памёр 12 чэрвеня 1987 года ў Нью-Йорку, яго астанкі быў перанесены і пахаваны з поўнымі ваеннымі ўшанаваннямі ў мемарыяле ваенных кіраўнікоў на могілках Хар Хаменухот у Іерусаліме.

Другі брат, Асаэль Бельскі, нарадзіўся ў 1908 годзе. Гэта быў чалавек, які ў найгоршых сітуацыях не губляў пачуцця гумару і ўсмешкі. Ён аказаўся выдатным разведчыкам, бо меў выгляд і ўсе павадкі беларускага селяніна. Асаэль загінуў пад Кенігсбергам падчас службы ў Чырвонай Арміі ў 1944 годзе.

Трэці брат, Зусь, нарадзіўся ў 1912 годзе, ажаніўся да вайны і жыў у Навагрудку. Падчас першага масавага забойства яўрэйскага насельніцтва загінулі яго жонка і маленькае дзіця. Зусь праходзіў вайсковую службу ў Чырвонай Арміі, быў моцным, высокім хлопцам, вельмі мужным. Навакольнія сяляне пабойваліся яго. Ён добра ведаў

наваколле і мясцовых жыхароў. Памёр Зусь у Нью-Йорку 18 жніўня 1995 г.

Малодшы брат Арчык нарадзіўся у 1928 годзе. Ён таксама вельмі добра ведаў мясцовасць і прымаў удзел у абмеркаванні партызанскіх спраў. Зараз ён жыве ў Нью-Йорку.

Чатыры браты не захацелі падпарадкоўвацца нямецкаму тэрору і сыйшлі ў лес. Іх бацькоў, двух братоў і сястру забілі ў Навагрудку 8 снежня 1941 г. падчас масавага расстрэлу яўрэяў.

Вясной 1942 года да братоў Бельскіх у лясах далучыліся семі Дзянцэльскіх і Больша, так што ўсяго іх стала 20 чалавек. Летам з дапамогай Канстанціна Казлоўскага першыя 10 чалавек прыбылі да іх у атрад з гета ў Навагрудку. Так утварылася партызанская брыгада, названая атрадам імя Жукава, камандзірам якога быў абраны Тувія Бельскі. (Канстанцін Казлоўскі памёр неўзабаве пасля вайны, але ягоны сын Уладзімір атрымаў вышэйшую для яўрэяў узнагароду — медаль Праведніка сярод народаў).

Яд Вашэм

Камітэт памяці герояў і пакутнікаў Халакосту

Іерусалім, 16 студзеня 1994 г.

Сп. Уладзіміру Казлоўскаму вул. Варшаўская, 23 Магілёў Беларусь

Шаноўны сп. Казоўскі!

З задавальненнем паведамляем Вам, што спецыяльная камісія па прысуджэнню звання Праведніка вырашыла на сваім пасяджэнні 22.12.1993 прысудзіць Вам, Вашаму бацьку сп. Канстанціну Казлоўскаму і Вашаму брату Генадзю званне Праведніка сярод народаў як найвышэйшы выраз сваёй удзячнасці.

Гэтае званне прадугледжвае атрыманне вышэй названага медаля і ганаровага пасведчання, а Вашы імёны будуць выбіты на Ганаровай Сцяне Праведнікаў у Яд Вашэме, Іерусалім. Копія гэтага ліста накіроўваецца ў наша пасольства ў Мінску (сп. Злінху Валк, гатэль "Беларусь", Мінск, тэл. 00-7-0172-690-804). Яны звязуцца з Вамі і паведамяць аб перадачы ўзнагарод.

Прыміце, калі ласка, нашы віншаванні і найлепшыя пажаданні.

Шчыра Ваш

Др. Мордэкай Палдзіл,

дырэктар дэпартамента Праведнікаў

Копіі: сп. Эліяху Валк, пасольства Ізраіля, Мінск

сп. Доў Когэн, Ізраіль

сп. У. Слошкі, Ізраіль

сп. І. Абрамовіч, Ізраіль

сп. Това Нахімоўскі, Ізраіль

сп. А. Родніцкі, Ізраіль

Як толькі стала вядома аб існаванні партызанскага атрада, вязні гета і працоўных лагераў пачалі скарыстоўваць тэты шанц і ўцякаць

у лясы з мэтай далучыцца да партызанаў. Для мяне браты Бельскія дагэтуль застаюцца аднымі з найвялікшых герояў у гісторыі яўрэйскага народа, і мне шкада, што нямногія людзі ведаюць пра іх.

Да канца кастрычніка 1942 года партызанская група братаў Бельскіх налічвала ўжо звыш 300 чалавек. У лістападзе адзін з членаў брыгады, Ішы Опенхайм, на кароткі час прабраўся ў наш працоўны лагер, каб дапамагчы арганізаваць уцёкі. Мой стрыечны брат Берл Каган знаходзіўся сярод тых хлопцаў, што планавалі ўцячы да партызанаў. Мяне яны паставілі на варту назіраць за аховай лагера. Я глядзеў на старэйшых хлопцаў і зайздросціў ім: яны ўцякалі на волю, на вайну, каб помсціць.

Уцякалі не толькі арганізаванымі групамі, але і паасобку. Часцяком хтосьці знікаў за прыбіральнямі і пралазіў пад калючы дрот агароджы альбо не вяртаўся, адправіўшыся за тэрыторыю лагера па ваду. Беглі да партызанаў альбо шукалі знаёмага селяніна, які прызна да вас ставіўся і таму згаджаўся сханаці. Але нямногія сяляне адважваліся рызыкаваць сваім жыццём і жыццём сваіх сем'яў, каб выратаваць яўрэя. За любы кантакт з яўрэямі немцы пагражалі смерцю. Але ўсё ж трапляліся добрыя людзі, якія, рызыкуючы жыццём, хавалі ў сябе дзяцей і нават цэлыя сем'і.

[...]

Сям'я Бельскіх хутка стала знакамітай на ўсё наваколле. Мы ведалі, што іх атрад дзейнічае каля Ліды. Імёны Казлоўскага і Баброўскіх (гіцляў) сталі вядомы таксама — гаварылі, што, калі вы плануеце ўцячы да партызанаў, то трэба прайсці 14 км ад Навагрудка ў лідскім напрамку да хутара Казлоўскіх. Адтуль гаспадар накіруе вас да партызанаў. Так-сама ўсе ведалі, дзе жывуць гіцлі Баброўскія, каторыя таксама падтрымлівалі сувязь з партызанамі. Часам партызаны пранікалі ў наш лагер, каб забраць і вывесці ў лес сваіх бацькоў, жонак і сябровак. Большасць гэтых уцёкаў прайшлі паспяхова.

Я таксама пачаў рыхтавацца да ўцёкаў. Выйсці з лагера ўсё яшчэ было даволі проста, небяспека заключалася ў тым, што ўзімку можна было замерзнуць да смерці, не дайшоўшы да партызанаў. Другой праблемай была ежа і ўвогуле ўвесь неспрыяльны знешні свет, дзе людзі былі гатовыя прадаць ці проста выдаць вас немцам.

Я пасябраваў з кладаўшчыком, які працаваў пры складзе валёнкаў. Ён страціў сына майго ўзросту і таму хацеў, каб мае ўцёкі прайшлі паспяхова. Рызыкуючы сваім жыццём, ён аддаў мне пару самых лепшых, тоўстых валёнкаў. Я пранёс іх па адным у пакой, дзе спаў, і схаваў у сваёй пасцелі. Я сказаў бацькам, што планую збегчы, і яны блаславілі мяне на гэты крок.

Якраз у гэты час у лагер пранік Руўка Опенхайм, брат Ішы, каб забраць сваю маці. Я асцярожна сачыў за ім. Дваццаць другога снежня 1942 г. вароты лагера адчыніліся, каб прапусціць грузавікі з сыравінай для майстэрняў. Было вельмі холадна. Я ўбачыў, што

Опенхайм апрануты ў цёплае паліто, і пабег у пакой, каб пераабуцца ў свае новыя валёнкі. Нагам у іх было горача, як на печы. Я падпароў жоўтую зорку і нумар, нашытыя на адзенне, і сарваў іх, калі падышоў бліжэй да варот. Вартавых не было відаць. Не вагаючыся і не азіраючыся, я пайшоў праз вароты, перайшоў на другі бок шашы і ўвайшоў у маленькі лясок, на ўскрайку якога ўжо чакалі некалькі чалавек. Да абеду нас ужо сабралася чатырнаццаць. Мы пачакалі да цемнаты, а затым пачалі абыходзіць горад, каб да поўначы дабрацца да дома Баброўскіх, таму што ў Оненхайма на гэты час была прызначана там сустрэча з партызанамі.

Ісці было вельмі цяжка, мы правальваліся па пояс у снежныя гурбы. Трэба было даць крук вакол горада, гэтак кіламетраў з восем, і трымацца як мага далей ад дамоў і падворкаў, каб не патрывожыць сабак, якія сваім брэхам пабудзяць усё наваколле. Мы дайшлі да невялікай рэчкі Брацянкі. Пад снегам быў лёд, але калі мы пачалі пераходзіць на другі бераг, лёд трэснуў, і людзі праваліліся ў ледзяную ваду. Плынь у рэчцы была такой хуткай, што Брацянка не замерзла нават пры дваццаціградусным марозе. Трапіць у ваду было самым горшым, што магло са мной здарыцца. Мае цёплыя валёнкі адразу намоклі навывлет, абледзянелі, на іх наліпаў снег. Кожны крок даваўся з такой цяжкасцю, нібы я ішоў на хадулях. Валёнкі сталі цяжкімі, я ледзь рухаўся і адстаў ад астатніх, але я ведаў, дзе жывуць Баброўскія, і вырашыў, што змагу дайсці туды самастойна.

Астатніх я дагнаў прыкладна праз паўгадзіны, але мы спазніліся! Партызаны не дачакаліся і пайшлі без нас, паабяцаўшы вярнуцца праз тры ночы. Гіцаль дазволіў нам перабыць ноч у ягоным амбары, але папрасіў нараніцы сысці ў лясок і пачакаць там тры дні. Ягоная жонка накарміла мяне гарачым супам, але не запрасіла ў хату, а вынесла міску на двор. Мы схаваліся ў лесе. Праз некаторы час я стаў засынаць. Я змагаўся сам з сабою, бо разумеў, што калі зараз засну, то ўжо не прачнуся. Але нічога не дапамагала, я пачаў драмаць. Тады я вырашыў вярнуцца назад у лагер, бо інакш я б заснуў там і замерз да смерці.

Я выпаўз на дарогу і даручыў свае жыццё лесу. Мне пашанцавала, міма на санках праязджаў сялянін. Ён драмаў, захутаўшыся ў кажух, і не заўважыў, як я прычапіўся ззаду да яго санак. На шчасце, ён праязджаў якраз па вуліцы Пярэсека, што каля гета. Я бачыў вартавых. Потым санкі праехалі рынак і накіраваліся ўніз на Карэліцкую вуліцу. Калі мы пад'ехалі да працоўнага лагера, я злез з санак і кулём зваліўся на зямлю. Я ведаў, што праз некаторы час першая група рабочых пойдзе па ваду, таму схаваўся каля калодзежа і стаў чакаць, нягледзячы на моцны мароз.

Нарэшце прыйшлі рабочыя. Вартавыя так захуталі свае тары, што не маглі нічога бачыць. Я выйшаў са свайго сховішча і падышоў да вадавозаў. Адзін з іх заўважыў мяне і, напэўна, адразу папярэдзіў астатніх, таму што яны акружылі мяне з усіх бакоў, закрываючы

сабою ад вартавых, і перш, чым я паспеў што-небудзь зразумець, я ўжо апынуўся ў сваім пакоі.

Калі бацька паспрабаваў зняць з мяне валёнкі, то яму спатрэбіліся напільнік і востры нож, каб разрэзаць тоўсты абледзянелы лямец. Мае пальцы на абедзвюх нагах счарнелі ад абмарожання. У лагеры быў урач, доктар Якабовіч, але некалькі дзён назад з ім здарылася няшчасце: ён запаліў у цемры цыгарэту, і вартавы за гэта прастрэліў яму нагу, так што зараз доктар Якабовіч нічым не мог мне дапамагчы. Акрамя таго, у лагеры не было ні медыкаментаў, ні матэрыялаў для перавязкі, анічога. Да мяне паклікалі дантыста. Той паглядзеў і прапанаваў з тыдзень пачакаць, а потым ампутаваць пальцы. Праз колькі дзён абмарожаныя пальцы пачалі гнісці і невыносна смярдзець. Мяне зноў агледзеў дантыст і прызначыў аперацыю на наступны дзень.

Чатыры чалавекі дапамагалі яму праводзіць ампутацыю. Пакуль дантыст рэзаў мяса з касцей, мне было амаль небалюча, але калі ён карыстаўся шчыпцамі для зубоў, я біўся амаль у агоніі. Горш за ўсё было ўсведамленне таго, што ў той час, калі другія ўцекачы, дзякуючы цуду або ўдачы, змогуць выжыць, я сам падпісаў сабе смяротны прысуд: нельга знаходзіцца ў працоўным лагеры і не магчы хадзіць!

На маіх бацькоў і сястру лёг невыносны цяжар. Я не мог рухацца, не мог працаваць, значыцца, я не атрымліваў сваю пайку і ім даводзілася карміць мяне, адрываючы кож-ную крошку ад сваіх невялічкіх пайкоў. У нашым пакоі жыў нейкі Руўка Шабакоўскі. Адночы Руўку выклікалі ў горад выканаць работу для самога каменданта. Калі ён вярнуўся, то прынёс з сабою паўмяха мукі, пад каторай, спаднізу, схаваў радыё. Паклікалі сталяра, той падняўся разам з Руўкам на гарышча, і яны ўдвух выдзеўблі ў бэльцы схованку, дзе і паклалі радыё. Так мы пачалі слухаць сусветныя навіны. Асабліва палепшылі наш настрой навіны аб Сталінградскай бітве. У нас нават з'явілася надзея, што немцы пакінуць нас у жывых: мы ж дапамагалі іх афіцэрам ратавацца ад рускіх маразоў, шпыючы футравыя рукавіцы, кажухі і валяючы валёнкі.

4 люта 1943 г. мы пачулі дрэнную навіну: раніцай было ліквідавана гэта. А на наступны дзень у нашым лагеры з'явіўся незнаёмы яўрэй. Ён сказаў, што ўцёк з месца расстрэлу і здолеў прабрацца ў лагер. Але калі мы пайшлі за прыбіральні, то не знайшлі ніякіх слядоў на тым месцы, дзе звычайна ўсе пралазілі пад калючым дротам агароджы, а ў тую ноч снег не ішоў і не мог замесці сляды. Так мы зразумелі, што той чалавек падасланы немцамі. Арганізатары ўцёкаў сабралі сход і вырашылі пакараць здрадніка смерцю, адсекшы яму галаву. На наступны дзень прысуд быў выкананы, а яшчэ праз дзень былі арыштаваны Бурштэйн (прадстаўнік Юдэнрата) і Шабакоўскі. Праз два дні Шабакоўскага прынеслі назад мясцовыя паліцаі. Ад пабояў ён так аслаб, што не мог ні рухацца, ні гаварыць. Уся сіпна яго

счарнела. Калі ён трохі ачуняў, то змог расказаць, што немцы хацелі выпытаць у іх дарогу да партызанаў, але яны нічога не выдалі. На жаль, Бурштэйн не вытрамаў катавання. На турэмнай сцяне ён напісаў кравёю вялікімі літарамі: **АДПОМСЦІЦЕ**.

Ройтэр прызначыў Даніэля Асташынскага адказным за парадак у лагеры. Я ўжо пачаў папраўляцца, але тут у мяне з'явіліся новыя ворагі: клопы. Мільёны клопоў! Яны ператварылі мае жыццё ў суцэльную пакуту. З-за бруду ў лагеры панавалі вошы і клопы, яны залазілі пад так званыя павязкі на маіх нагах і разварушвалі мае раны. Я быў вымушаны часацца, а ад гэтага раны зноў крывавілі.

Аднойчы ноччу я прачнуўся ад страшнага болю ў галаве. Я ледзьве не звар'яцеў, пакуль даўмеўся, што гэта клоп запоўз мне ў вуха. Адзіным спосабам дастаць яго было падпаўзці да краю нараў, памачыцца ў руку і прамыць вуха. Гэта дапамагло, але потым мне давялося чакаць аж да раніцы, каб атрымаць трошкі вады і вымыць рукі і твар.

Зразумела, электрычнасці ў лагеры таксама не было. Мы палілі лучыну. Калі трэску больш нахіліць, святло рабілася ярчэйшым, а калі паліць яе амаль пад прамым вуглом, то агеньчык гарэў зусім цымяна. Я паліў лучыны ўсю ноч, каб знішчыць клопоў, што выпаўзалі і сядзелі на сценах, а каб я не перашкаджаў спаць астатнім, мяне перавялі на самыя верхнія нары. Я вельмі шкадаваў сваіх бацькоў, бо ад перажыванняў і турбот яны зусім састарэлі. Да вайны ў маім пакоі на сцяне вісеў плакат. На ім быў намаляваны яўрэйскі хлопчык з сумным тварам, а ўнізе ішоў подпіс: «На свеце няма дабрыні». Напэўна, гэты плакат выпусцілі ў 1935 годзе, пад-час мяцежу ў Яфе. І вось я ляжаў на сваіх верхніх нарах, хворы і страшэнна галодны, успамінаў хлопчыка з гэтага плаката і думаў: якія ў яго былі прычыны наракаць на жыццё?!

У пачатку красавіка мая цётка атрымала вестку, што партызаны паслалі ў горад аднаго селяніна, каб той забраў з гэта Шэйндэль Сухарскую і яе сяброўку Міхле Сасноўскую і адвёз іх да партызанаў. Дзяўчатам удалося ўцячы з групы, што хадзіла па вадзі. Яны дайшлі да вялікага рынку за горадам, але там іх пазнала дзяўчына-полька, разам з якой яны хадзілі да вайны ў школу, і паклікала паліцыю. Дзяўчат арыштавалі, катавалі і забілі ў турме.

У красавіку 1943 камендант лагера Ройтэр аб'явіў, што задаволены тым, як пасоўваецца работа ў працоўным лагеры і што з гэтага часу 250 лепшых работнікаў будуць атрымліваць дадатковую пайку: 100 г сала і лустку хлеба штотыдзень. Каб атрымаць свай паёк, яны не будуць хадзіць да варот разам з астатнімі, а будуць сабірацца ў актавай залі. Мой бацька трапіў у спіс лепшых работнікаў. Кожны тыдзень я назіраў тэты сход, чуў, як выклікалі нумары зняволеных і як работнікі ішлі і атрымлівалі з рук раздатчыка дадатковыя пайкі, бачыў, як на двары ля варот, дзе раздавалі хлеб астатнім рабочым працоўнага лагера, адбываліся бойкі...

Раніца 7 мая 1943 выдалася прыгожай і сонечнай. Акно ў пакоі, дзе мы жылі, было расчынена, і я, як звычайна, мог назіраць сход лепшых работнікаў. Раптам я ўбачыў, што мясцовыя і іншаземныя паліцаі бегаюць па двары і зганяюць усіх прыкладамі ў натоўп. Мая маці падыйшла да акна і, каб падбадзёрыць мяне, сказала: «Нічога страшнага!». Я быў упэўнены, што яна падыйшла да мяне развітацца. (У той час усе жылі з прадчуваннем раптоўнага канца, і, калі мая маці вось так проста падыйшла да мяне, гэта выглядала, нібы яна сказала мне «бывай»). Я больш не мог трымаць крыкі і бачыць, як паліцаі збіваюць людзей. Я адварнуўся да сцяны, накрыў галаву лахманамі, што замянялі падушкі, заткнуў пальцамі вушы і нішчачкам ляжаў. Сэрца аблівалася крывёю. Праз некаторы час я пачуў стрэлы.

Я думаў, што буду рабіць, калі мяне знойдуць і выкрыюць, што я не магу хадзіць? Тады мяне заб'юць да смерці. Тут я пачуў, што па пакоі ходзяць вартавыя. Яны ўжо забілі ўсіх і зараз прыйшлі пашукаць штось добрае сярод маёмасці сваіх ахвяр, але ў нас нічога каштоўнага не было. Яны прыняліся ператрэсаць і раскідваць рэчы, нешта ад злосці зашпурнулі на верхнія нары, такім чынам зусім накрыўшы мяне. Не ведаю, як доўга я так ляжаў. Хутка я пачуў плач і зразумеў, што гэта вярнуліся з актавай залі лепшыя работнікі. Сярод іх былі мой бацька і дзядзька Нотке Сухарскі. Усіх астатніх, у тым ліку маю маці, сястру і цётку, вывелі за вароты лагера і там расстралялі.

Пасля гэтага нашы пайкі зменшыліся да 125 г хлеба, змешанага з саломай, і міскі супу ў дзень, — дыета маруднай смерці. Я не мог прызвычаіцца да голада. Я нічым не займаўся, увесь час ляжаў на сваім месцы на нарах, і дні для мяне цягнуліся марудна — 24 гадзіны чакання наступнай лустачкі хлеба. Спачатку ў марах я ўяўляў сабе смачную ежу, якая была ў нас да вайны, але ад гэтага прачынаўся яшчэ больш галодным.

Між тым у лагеры сфарміраваўся камітэт арганізатараў уцёкаў, таму што цяпер мы не спадзяваліся, што немцы пакінуць каго-небудзь у жывых. Ім было ўсё роўна, ці выратуе тое цёплае адзенне, што шлася ў нашых майстэрнях, хоць аднаго нямецкага салдата ад смяротнага абмарожвання на лютых рускіх маразах. Здавалася, што для нацыстаў вайна супраць мірнага яўрэйскага насельніцтва нават важнейшая за вайну супраць расійскай арміі.

Першы план уцёкаў зводзіўся да таго, каб дачакацца цёмнай ночы, зашпурнуць пару ручных гранат у вартоўню і, скарыстаўшыся панікай, уцячы. Некаторыя, бясспрэчна, загінуць пры гэтым, але некаму ўдасца дабегчы да ўскрайку леса. «Але што будзе са мной?» — думаў я. Бегчы ратавацца я не мог, але таксама не мог дазволіць, каб немцы схалілі мяне жывым. Таму бацька падрыхтаваў для сябе і для мяне дзве пятлі. Мы вырашылі, што, як толькі пачуем першы выбух, абодва скончым з сабою.

Але праз некалькі начэй гэты план уцёкаў адкінулі і склалі новы: зрабіць падкоп даўжынёю 100 метраў, вывесці яго пад калючым дротам агароджы на той бок, аж да пшанічнага поля. Работа над рыццём тунеля пачалася недзе ў чэрвені. Падземны тунель дасягаў 70 см у шырыню і прыкладна столькі ж у вышыню. Нашы электрыкі павінны былі вынайсці спосаб, якім чынам падключыць наш электрычны шнур з лямпачкай, якую асвятляўся тунэль, да лагернага шчытка, каб можна было па сваёй волі адключаць і ўключаць пражэктары і святло ў вартоўні. Краўцы сабралі ўсе падраныя коўдры і пашылі мяхі, каб можна было выносіць зямлю, і лейцы, каб цягнуць вазкі, нагружаныя зямлёй. Работа ішла круглымі суткамі. Яшчэ трэба было ўкрасці з майстэрняў дрэва для рэек, па якім пакоцяцца тачкі, і самы тачкі.

Аднойчы раніцай стала Рафозла схопілі, калі ён спрабаваў вынесці пад паліто драўляную рэйку. На наступны дзень пасля ранішняй пераклічкі ён быў падвешаны за запяскі. Калі Рафозла губляў прытомнасць, яго адлівалі вадой. Так ён правісеў з паўгадзіны, але гэта не спыніла астатніх ад спробаў вынесці з майстэрняў інструменты і дрэва.

На пачатку ліпеня 1943 ў сярэдзіне рабочага дня мой бацька нечакана вярнуўся ў пакой, дзе мы жылі. Ён прыйшоў развітацца са мной і ўзяць некаторыя патрэбныя рэчы. Ён растлумачыў, што яго разам з 10 іншымі спецыялістамі на кароткі час пасылаюць у Калдычэва, у лагер рускіх ваеннапалонных. Для мяне гэта быў вельмі сумны дзень. Развіталіся мы так хутка, што нічога не паспелі сказаць адзін аднаму. І пасёння я бачу майго беднага бацьку ў дзвярах нашага пакоя з маленькай торбачкай у руках. Ён робіць бадзёры выгляд, кажа мне, што мы хутка ўбачымся, хаця добра ведае, што мы развітваемся назаўсёды. Калдычэва было школай падрыхтоўкі беларускіх бандытаў і таму найгоршым лагерам на Беларусі. Трэба дадаць, што высокія нямецкія ўлады загадалі да 1 студзеня 1944 года ачысціць гэтую частку Беларуска ад яўрэяў (операцыя «Юдэнрэй»), але каменданту лагера спатрэбіліся прафесіянальныя спецыялісты, і ён выклікаў у лагер 100 яўрэяў. У дзень ад'езду ў Калдычэва падчас пастраення ім загадалі зрэзаць са свайго адзення жоўтыя зоркі, і з таго часу яны лічыліся не зняволенымі, а проста рабочымі. Бацька загінуў недзе у лютым 1944 года, калі арганізавалі ўцёкі і ўцяклі ўсе 96 яўрэяў, зняволеныў у Калдычэўскім лагеры. Прыкладна 10 чалавек так і не дайшлі да партызанаў, сярод іх — мой бацька. Людзі, якія былі з ім у лагеры, гаварылі мне, што бацька мог скончыць жыццё самагубствам ужо пасля таго, як апынуўся на волі, але ніхто не мог быць у тым упэўнены.

Калі я адчуў сябе трохі лепей, то пачаў спрабаваць стаць на ногі. Пасля шасці тыдняў нерухомага ляжання я адчуваў паколванне і боль, калі спускаў ногі з нараў. Я яшчэ быў слабы, але рашуча настроены. Увесь гэты час я меў адзінае жаданне: даведацца, чым

усё гэта скончыцца, бо мне здавалася немагчымым, каб свабодны свет прайграў вайну з фашызмам. Калі б так сапраўды здарылася, то мне ўсё было б ужо аб'ява. І я ўспомніў апавяданне Дж. Л. Перэса — «Wopcie Shwaig». Спачатку я траплю ў рай. Я думаў: няма прычыны адпраўляць мяне ў пекла, бо мне толькі 14 гадоў і я нікому не зрабіў нічога дрэннага. А ў раі мне зададуць пытанне: «Чаго б табе хацелася? Ты атрымаеш усё, што захочаш, усё, што пажадаеш». Мой адказ будзе: «Калі ласка, дайце мне булчкы з маслам».

Паколькі яўрэйскае насельніцтва на Навагрудчыне было ўжо вынішчана, немцы ўзяліся за беларусаў і палякаў. Іх арыштоўвалі і высылалі ў Германію на работы. Але маладыя мужчыны не хацелі нікуды ехаць, яны ўцякалі ў лясы і рабіліся партызанамі. Немцы праводзілі рэпрэсіі, яны прыходзілі ў вёскі, арыштоўвалі і забівалі цэлыя сем'і, каб спыніць уцёкі людзей у лес, але чым больш яны забівалі, тым больш людзей бегла да партызанаў. 31 ліпеня 1943 гестапаўцы прыехалі ў жаночы кляштар, арыштавалі 11 манахінь і кінулі ў склеп насупраць будынка турмы, а раніцай наступнага дня іх адвезлі ў Скрыдлева і расстралялі. Матывы гэтай варварскай акцыі не высветлены да гэтага часу, хаця былі створаны два даследныя цэнтры, у Ватыкане і ў Варшаве.

Жыццё для мяне пагоршылася. Я мог больш-менш перасоўвацца на мыліцах, але ляжаць на цвёрдых дошках не хапала ўжо сіл. Ад голаду я так схуднеў, што стаў падобны на шкілет. Жыў я з літасці суседзяў па лагеры, якія дзялілі са мною свой паёк хлеба і міску падобнай на вадку баланды. Нават вошы, што поўзалі па мне, былі абсалютна белымі. Многія дапамагалі мне ў той час, асабліва Эфраім Сялюбскі, рымар, якія шмат гадоў працаваў у нашай сямейнай майстэрні. Здаецца, нават жонку Эфраіму сасватала наша сям'я. Мы з Сялюбскімі сябравалі.

Работа над капаннем тунеля пасоўвалася значнымі тэмпамі. Пракапалі ўжо каля 100 метраў, паспяхова абмінулі калючы дрот, як раптам мы запанікавалі: немцы прыгналі трактар, каб жаць пшаніцу. Ці не абваліцца тунель пад трактарам? Дзякаваць Богу, ён вытрымаў. Было вырашана пракапаць усяго 250 метраў, каб вывесці выхад з тунеля за пагорак.

Як высветлілася, нам пашанцавала, што мы адклалі ўцёкі з пачатку жніўня на больш позні перыяд. Чаму пашанцавала, вы даведаецеся пазней, калі я буду расказваць пра аперацыю «Герман».

Цяжка сабе нават уявіць, колькі зямлі трэба было выцягнуць наверх пры рыцці падкопу. Спачатку зямлёй мы засыпалі ўсё гарышча, потым пабудаваў падвойныя сцены і засыпалі зямлю паміж імі. Людзі, адказныя за капанне тунеля, стараліся быць вельмі асцярожнымі, бо іх памылка каштавала б жыцця ўсім вязням лагера. Капаючы тунель, даводзілася сачыць за напрамкам. Для гэтага час ад часу наверх вытыкалі белую палку і потым глядзелі з гарышча, дзе яна? Адначасова замяралі такім чынам і глыбіню тунеля. Бруд і

антысанітарыя, панаваўшыя ў лагеры, дапамагалі нам выканаць задуманае. Камендант Ройтэр лічыў, што ў жылых памяшканнях ён можа падхапіць якую-небудзь хваробу, і ніколі туды не ўваходзіў. Нават перш, чым ударыць яўрэя, ён нацягваў белыя пальчаткі.

У канцы жніўня капачы сутыкнуліся з новымі праблемамі: дождж прасочваўся праз зямлю ў тунель, і верх тунеля пачаў абвальвацца. Каб зрабіць падпоркі, разабралі некалькі нараў і ўкралі з майстэрняў некалькі драўляных рэк. У сярэдзіне верасня быў скліканы агульны сход і праведзена галасаванне, каб вырашыць, уцякаць або не, таму што дагэтуль некаторыя лічылі за лепшае спакойна памерці ў лагеры, чым рызыкаваць уцякаць. Але большасць прагаласавала за ўцёкі. Быў складзены спіс, хто за кім і ў якім парадку пакіне лагер. Першымі павінны былі ісці тыя, што капалі тунель. За імі пяцёра ўзброеных мужчын (столькі ж узброеных павінны былі закрываць наш тыл), затым ішлі найбольш моцныя і дужыя, а за імі тыя, хто слабейшы... Сярод апошніх былі Песах Абрамовіч, у якога таксама не было пальцаў на адной назе, і я. Так прызначылі на той выпадак, калі нешта здарыцца, каб мы сваімі целамаі не загарадзілі тунель для астатніх. Я быў вымушаны зрабіць трэніровачную прабежку, якая прайшла даволі паспяхова. Хадзіў я ўжо без дапамогі мыліц, хаця мае ногі нагадвалі две тонкія запалкі, так што я сам дзівіўся, як яны мяне трымаюць? Мы дамовіліся з Песахам Абрамовічам, што пойдзем разам (усе гаварылі «пабяжым разам», а мы гаварылі «пойдзем»). Мы разумелі, што нам ніколі не паспець за натоўпам, і вырашылі ісці да партызанаў той жа дарогай, па якой я ішоў узімку.

План выкапаць падкоп здаваўся проста фантастычным. Пакуль ішла будоўля тунеля, паралельна было падрыхтавана сховішча на гарышчы майстэрняў для тых, хто быў занадта слабы, каб уцякаць. Зараз яны маглі б схвацца і ўцячы пазней. Самае важнае: усё, што было звязана з тунелем, даводзілася трымаць у сакрэце ад бухгалтара, аўстрыйскага яўрэя, які жыў асобна, і таму яго лічылі нямецкім інфарматарам.

Мы не працавалі ў нядзелю, нядзеля лічылася санітарным днём, калі мы прыбіралі лагер. У арганізатараў уцёкаў меліся ключы ад майстэрняў, і вось 19 верасня 1943 года ў актавай залі майстэрні сабралі агульны сход. Усе прыслухоўваліся да таго, што гаворыць адзін з арганізатараў уцёкаў, а ён казаў, што тунель будзе скончаны на наступным тыдні і тады, калі дазволіць надвор'е, мы здзейснім наш план.

Будаўніцтва тунеля - гэта праект, годны здзіўлення, асабліва калі, азірнуўшыся назад, успомніць, у якіх умовах яго капалі, якія цяжкія цяжкасці, рызыку, як не хапала эле-ментарных інструментаў, каб выкапаць 250-метровы падземны падкоп. Здавалася б, ужо не павінны былі весціся ніякія дыскусіі за ці супраць уцёкаў, але прапанову ўсё ж паставілі на галасаванне. Каля 20% усё яшчэ былі супраць, бо не верылі што хоць нехта ўратаецца. Агульны сход

доўжыўся ўсяго пару хвілін, таму што мы павінны былі хутка разысціся.

Пачаўся самы доўгі тыдзень у маім жыцці, але я не адчуваў страху. Людзі навокал развіталіся адзін з адным, абменьваліся парадамі наконт маршруту, раіліся, па якой дарозе лепш ісці. Некаторыя скардзіліся, чаму не ўдакладнены агуль в маршрут уцёкаў да партызанаў? Але мы думалі, што калі кожны пойдзе паасобку, то ў ва ўсіх нас будзе больш шанцаў выжыць.

На гэтым тыдні я наведаўся ў шавецкую майстэрню і сказаў там, што ў мяне ёсць бацькава паліто (на самой спра-ве паліто належала майму стрыечнаму брату Лейзеру, ён пакінуў яго ў нас, калі перад самай вайною ад'язджаў у водпуск пад Мінск.) Гэта было прыгожае паліто, пашытае з польскага шыняля, з футравым каўнерыкам. Мой бацька насіў яго, пакуль не паехаў у Калдычэва, а паліто пакінуў мне. Яно для мяне было завялікім, да таго ж мне больш патрэбны былі новыя штаны і, яшчэ больш за штаны, мне быў патрэбны кавалак хлеба. Мне далі за паліто і хлеб, і новыя, добрыя, зусім не дзіравыя штаны. Я быў вельмі задаволены такім абменам. Гэта было ў пятніцу.

Субота была днём зацішша. У нядзелю ішоў дождж, і мы былі ўпэўненыя, што ўцёкі адбудуцца той жа ноччу.

26 верасня 1943 г. — дзень уцёкаў. Я выправіўся ў рымарскую майстэрню і ўкраў там скураны рэмень з кабураю для пісталета. Потым я папрасіў рабочых металаапрацоўчага цэху зрабіць мне жалезную кульбачку, каб я мог апірацца на яе падчас хады. Сябры падыходзілі да мяне, ціснулі мне руку, жадаючы паспяхова ўцячы, нібы я збіраўся ўцякаць адзін. Я разумеў, што яны маюць на ўвазе: яны думалі, што я не маю ніякага шанцу дайсці жывым. Многія развіталіся са мною са слязамі на вачах. Я адчуваў, што ўсе шкадуюць мяне, аднак сам не баяўся. І вось каля 8 гадзін вечара мы сабраліся на гарышчы. Тут я павінен растлумачыць, што жылі мы ў двух доўгіх хлявах і стайні. Хлявы былі падзелены на мноства пакояў, у кожным былі дзверы на двор і акно, але не было дзвярэй паміж пакоямі. Адзіны спосаб сувязі паміж насельнікамі будынка быў праз люк у столі, што вёў на гарышча. Та-кім чынам мы маглі наведваць адзін аднаго ноччу. Калі з тунеля даставалі зямлю, яе насыпалі па абодва бакі гарышча, пакідаючы сярэдзіну свабоднай для праходу і там, дзе насыпалі зямлю, умацавалі столь. Мы сабраліся на гарышчы і пастроіліся ў чаргу.

Стаяла цёмная ноч. На двары раўла восеньская бура, і пражэктар мы адключылі, а з ацынкаванага даху выцягнулі некалькі цвікоў спецыяльна для таго, каб вецер бразгаў адарванымі лістамі. Мы пастроіліся ў адну доўгую лінію. Як я памятаю, у кожнага быў парадкавы нумар і месца ў чарзе. Мне казалі стаць за Песахам, а Песаху яшчэ за некім, і так чакаць... Чакалі мы каля гадзіны. Было вельмі ціха. Толькі і нары можна было адрозніць у паўцемры. Я нішчачкам сядзеў за Песахам і ўспамінаў сваю сям'ю і тое, што з намі

здарылася ча кароткі час. Як дзіўна, што мая маці зайздросціла сваёй дарагой сястры за тое, што яма памерла. Я спадзяваўся, што хаця б мой бацька яшчэ жывы і што, магчыма, мы абое перажывём гэтае сапраўднае пекла. Адзіным маім страхам было трапіць у лапы ворага жывым.

Час ішоў хутка. Каля 9 гадзін вечара ў даху зрабілі невялікую дзірку, і чарга пачала рухацца наперад.

Першыя 120 чалавек папаўзлі праз тунель. Яны прабілі ўсярэдзіне хвілін 10-15, пакуль не прабілі адтуліну на другім канцы тунеля, на выхадзе, і чарга пачала рухацца. Але мы не ўлічылі, што тунель асвятляецца электрычнай лямпачкай, і калі людзі апынуліся звонку на другім канцы тунеля, раптоўная цемра на нейкі час асляпіла іх і дэзарыентавала. Яны пабеглі не ў лес, а назад, у накірунку лагера, і вартавыя адкрылі па іх агонь. Хаця пражэктары былі сапсаваныя, вартавыя заўважылі ў цемры нейкі рух і, магчыма, вырашылі, што тэта прыйшлі партызаны вызваляць лагер.

Калі я вылез з тунеля, то ўсё поле навокал асвятлялася трасіруючымі кулямі. Мне было цяжка паспяваць за Песахам. У час маіх апошніх прыездаў у Навагрудак я размаўляў з рознымі людзьмі каля будынкаў суда, і ўсе яны казалі, што вартавыя не заўважылі, што зняволеныя ўцяклі з лагера, аж да 4 гадзін раніцы. Камендант Ройтэр з'явіўся ў лагера ў 4.30. Беларускія паліцаі-вартавыя былі арыштаваны. Дэсяць старых, што хаваліся на гарышчы, чулі, як унізе паднялася мітусня, калі вартавыя раніцай, як звычайна, адчынілі дзверы баракаў і не знайшлі ўсярэдзіне ніводнага яўрэя. На трэці дзень пасля ўцёкаў немцы ліквідавалі лагер. Прыехалі грузавікі, вывезлі абсталяванне майстэрняў і сыравіну і забралі нямецкіх вартавых. На пяты дзень пасля ўцёкаў дзве групы яўрэяў, што хаваліся ў патаемных сховішчах, выйшлі, спакойна пакінулі абезлюдзеўшы лагер праз вароты, якія больш не ахоўваліся, і далучыліся да партызанаў.

Песах шпарка кроць у перада мной. Мы прытрымліваліся свайго плану. У цемры мы бачылі фігуры, што беглі да лесу, і былі ўпэўнены, што раніцай немцы распачнуць пошукі ў гэтым раёне. Паколькі мы не маглі прайсці адразу больш за 8 км, то ў нас не было ніякага шанцу адарвацца ад пагоні, акрамя аднаго: даць крук вакол горада і перачакаць трывогу, схваўшыся на процілеглым баку.

Мы трымаліся разам. Поле, па якім мы ішлі, было нядаўна ўзарана, і ісці па мяккай зямлі было вельмі цяжка. Я адчуў, што мае раны зноў адкрыліся і пачалі крывавіць. Жалезная кульбачка зусім не дапамагала, бо ўваходзіла ў мяккую раллю, як у масла, і я выкінуў яе. Увесь гэты час лупіў моцны, пранізлівы дождж, і я вымак навывлет.

Мы рухаліся ў тым жа накірунку, якім ішоў я ў час першых уцёкаў. Мы перайшлі тую ж самую рачулку і ўбачылі спалены падворак гіцляў Баброўскіх. Недзе ў лютым немцы даведаліся, што Баброўскія трымаюць сувязь з партызанамі. Гестапаўцы спалілі разам з хатаю двух дарослых, а 14-гадовую дзяўчынку і 15-гадовага хлопца адправілі

ў канцэнтрацыйны лагер Грос-Розэн у Германіі. Хлопец там памёр, а дзяўчынка Марыя вярнулася назад і дагэтуль жыве ў Навагрудку. Яна пакуе на цукравы дыябет, і ў выніку гэтай хваробы ей ампутавалі адну нагу. Сям'я Баброўскіх таксама атрымала ганаровае званне Праведнікаў сярод народаў.

Пачыналася раніца. Мы залеглі за кустамі і пачалі чакаць надыходу вечара. Навагрудак застаўся прыкладна за 2 км ад таго месца, дзе мы зараз хаваліся. Дзень выдаўся сонечным, але мы доўга не маглі абсушыць адзенне. Мы нічога не чулі, але бачылі здалёк, як у полі пасвіцца авечы статак і ходзяць пастухі. Як толькі сцямнела, мы падняліся і пайшлі да бліжэйшай хаты, пастукалі ў дзверы і папрасілі ў гаспадароў даць нам паесці. У мяне на рэмнах вісела кабура, якую я ўкраў перад уцёкамі. Гаспадар вынес нам кавалак смачнага хлеба і малака. Пакуль мы елі, ён раскажаў нам, што з лагера ўцяклі яўрэі і што немцы зараз іх шукаюць. Нам пашанцавала. Хаця мы і былі вельмі галодныя, але адкусілі ад лусты толькі некалькі разоў, а астатняе схавалі ў кішэню. Больш мы нідзе не спыняліся, каб папрасіць папіць ці паесці. Ваду мы пілі проста з лужын.

Мы ішлі пяць начэй у адным і тым жа накірунку, не ведаючы дакладнай дарогі. Некалькі начэй запар ліў дождж. Ногі мае так балелі, што я ўжо баяўся здымаць свае падраныя чаравікі. Праз дзірку чаравіка відаць было запечаную кроў. Удзень святліла сонца, і ад нашага мокрага адзення падымалася пара. Раніцай 1 кастрычніка 1943 г. мы толькі прыселі адпачыць пасля начнога пераходу, як раптам убачылі групу людзей і запрэжаны воз. Мы схаваліся, але потым пачулі, што людзі перагаворваюцца паміж сабою на ідыш. Я пазнаў Іцы Бернштэйна з Івянца.

Тэта былі партызаны з атрада ім. Арджанікідзе. Яны вярталіся з задання на базу, і нам моцна пашанцавала сустрэць іх. Як можна апісаць ахапіўшуга нас радасць? Мы прайшлі кіламетраў 30 - 40 і знаходзіліся ма паўдарозе ад Ліды. Немагчыма падлічыць, колькі шанцаў мы мелі, калі пайшлі ў лес, не ведаючы дарогі, і дайшлі менавіта да той партызанскай групы, якую шукалі. Калі б мы трапілі да польскіх партызан, гэта азначала б смерць. Некаторыя рускія партызаны, магчыма, паказалі б нам, куды ісці ці нават правялі б да самага атрада Бельскіх, але маглі б і пакінуць блукаць па лесе, дзе рана ці позна нехта забіў бы нас.

Песаху раскавалі, што яго брат гераічна загінуў у баі з немцамі і мясцовымі паліцаямі. Мне стала шкада Песаха, таму што ён моцна чакаў сустрэчы са сваім братам.

Для нас сустрэча з партызанамі здавалася вялікім дзівам яшчэ і таму, што напярэдадні мы даелі апошнія крошкі ад таго хлеба, што даў нам селянін. І вось упершыню за два гады мы маглі есці столькі, колькі хацелася. Мне налілі малака, але папярэдзілі, каб я еў памалу і невялікімі порцыямі. Былыя вязні раілі гэта, зыходзячы з уласнага вопыту.